

**ДЕРЖАВНА СЛУЖБА УКРАЇНИ З НАДЗВИЧАЙНИХ СИТУАЦІЙ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ЦИВІЛЬНОГО ЗАХИСТУ УКРАЇНИ**

УДК 159.97: 356.13(477)

ХАЙРУЛІН ОЛЕГ МИХАЙЛОВИЧ

**ПСИХОЛОГІЧНА ПРОФІЛАКТИКА ПРОФЕСІЙНОГО
ВИГОРАННЯ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ДЕРЖАВНОЇ
ПРИКОРДОННОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ**

Спеціальність 19.00.09

"Психологія діяльності в особливих умовах"

Автореферат

дисертації на здобуття наукового ступеня

кандидата психологічних наук

Харків – 2013

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Національній академії Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького, Державна прикордонна служба України.

Науковий керівник – заслужений працівник освіти України, доктор психологічних наук, професор **ПОТАПЧУК Євген Михайлович**, Національна академія Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького, науково-дослідний відділ, старший науковий співробітник.

Офіційні опоненти: заслужений працівник освіти України, доктор психологічних наук, професор **КАРАМУШКА Людмила Миколаївна**, Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України, лабораторія організаційної та економічної психології, завідувач.

заслужений працівник освіти України, кандидат психологічних наук **ЄВСЮКОВ Олександр Петрович**, Державна служба України з надзвичайних ситуацій, Департамент персоналу, директор.

Захист відбудеться «25» жовтня 2013 р. о 10 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 64.707.02 в Національному університеті цивільного захисту України за адресою: 61023, м. Харків, вул. Чернишевська, 94, зал засідань.

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Національного університету цивільного захисту України за адресою: 61023, м. Харків, вул. Чернишевська, 94.

Автореферат розіслано «24» вересня 2013 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради
кандидат психологічних наук, доцент

В.Є. Христенко

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. За сучасних умов розвитку Української держави та суспільства завдання, що пов'язані із забезпеченням надійної охорони державного кордону України, набувають виняткового значення. Насамперед це зумовлено загрозами, що викликані активністю кримінальних структур та осіб, які здійснюють спроби незаконного перетинання державного кордону, намагаються переміщувати через кордон предмети контрабанди, незаконних мігрантів, а у деяких випадках й засобів терору, у загальному висновку – вчиняють дії, що кваліфікуються як порушення суверенних прав України на державному кордоні, у контрольованих прикордонних районах та у виключній (морській) економічній зоні нашої Держави.

Специфіка професійної діяльності військовослужбовців Державної прикордонної служби України (ДПСУ) полягає в тому, що вони постійно перебувають під впливом низки негативних чинників, що обумовлені загрозами з боку потенційних правопорушників, недостатньої або невизначеної інформації, дефіциту часу, високої відповідальності за результати служби. На прикордонний персонал під час охорони державного кордону несприятливо впливають фізіологічні, біохімічні, соціально-психологічні та інші чинники, які стимулюють виникнення різних негативних психічних станів. Тому вчинкові дії прикордонників часто мають підвищене психологічне навантаження, наповнені стресом та сильними психо-емоційними переживаннями. Звідси виникає небезпека виникнення в охоронців кордону ознак професійного вигорання.

Професійне вигорання є винятково небезпечним і негативно позначається на всіх аспектах життєдіяльності людини (соціальному, емоційному, інтелектуальному, фізіологічному), на її поведінці, а без відповідної профілактичної та корекційної роботи розвивається невпинно та швидко (Н. Freudenberger, 1974; С. Maslach, 1982; М. Burisch, 1993; Т. Форманюк, 1994; В. Орел, 2001; М.Скугаревська, 2002; С. Максименко, 2004, Н. Булатевич, 2004; О. Крапівіна, 2004).

Не зважаючи на значний інтерес дослідників до цієї проблеми, вона ще залишається недослідженою в умовах прикордонної діяльності. Підтвердженням цього є те, що на сьогоднішній день у науково-психологічній літературі практично відсутні праці, в яких було б розкрито психологічний зміст чинників, що детермінують розвиток у прикордонників професійного вигорання, а також теоретико-методологічні засади психологічної профілактики професійного вигорання військовослужбовців ДПСУ. Через що більшість керівників прикордонних підрозділів залишаються наодинці з проблемою професійного вигорання серед підлеглих і розв'язують її на власний розсуд, або ж взагалі уникають цієї справи.

З огляду на зазначене, важливої теоретичної і практичної значущості набуває дослідження професійного (емоційного) вигорання серед персоналу ДПСУ у різних повсякденних ситуаціях прикордонної служби. Загалом, актуальність дослідження проблематики професійного вигорання прикордонників обумовлена:

- високою вірогідністю виникнення та розвитку професійного вигорання у прикордонників під впливом складних умов їх професійної діяльності;

- недостатнім вивченням проблеми професійного вигорання у військовослужбовців ДПСУ;

- дефіцитом у повсякденній практиці роботи з персоналом прикордонного відомства надійних, ефективних та перевірених засобів психологічної профілактики професійного вигорання персоналу, відсутністю загальної моделі її реалізації.

Таким чином, актуальність проблеми та певний дефіцит її розробленості у сучасній психологічній науці та практиці професійної діяльності з охорони державного кордону визначили тему нашого дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами і планами. Дисертаційне дослідження виконано в межах реалізації Програми розвитку Державної прикордонної служби України до 2015 року (затверджена наказом Адміністрації Державної прикордонної служби України від 20.08.07 №658), Програми розвитку системи комплектування, підготовки та роботи з персоналом Державної прикордонної служби України на період до 2015 року (затверджена наказом Адміністрації Державної прикордонної служби України від 27.12.05 №1010) та до плану науково-дослідної роботи № 207-0004А шифр “Профілактика”.

Тема дисертації затверджена вченою радою Національної академії Державної прикордонної служби України (протокол № 1 від 28.09.2006 р.) і узгоджена у Раді з координації наукових досліджень у галузі педагогіки та психології в Україні (протокол № 3 від 23.03.2013 р.).

Метою дослідження є виявлення психологічних особливостей професійного вигорання персоналу Державної прикордонної служби України, розробка, обґрунтування емпірична перевірка структурно-функціональної моделі психологічної профілактики вигорання прикордонників.

Згідно з метою дослідження визначено такі його **завдання**:

1. За результатами теоретичного аналізу наукової літератури з'ясувати теоретико-методологічні засади психологічної профілактики професійного вигорання військовослужбовців ДПСУ.

2. Дослідити психологічний зміст чинників, що детермінують розвиток у прикордонників професійного вигорання.

3. Сформулювати основні принципи та підходи щодо побудови структурно-функціональної моделі психологічної профілактики професійного вигорання військовослужбовців ДПСУ.

4. Емпірично перевірити ефективність структурно-функціональної моделі психологічної профілактики професійного вигорання персоналу ДПСУ.

Об'єкт дослідження – професійне вигорання військовослужбовців Державної прикордонної служби України.

Предмет дослідження – умови та засоби психологічної профілактики професійного вигорання військовослужбовців Державної прикордонної служби України.

В основу дослідження покладено **гіпотезу** про те, що:

по-перше, для професійної діяльності ДПСУ як такої, котра здійснюється в особливих умовах, характерною формою професійної деформації є професійне вигорання;

по-друге, зміст та передумови розвитку професійного вигорання у військовослужбовців-прикордонників спричинені багатьма зовнішніми (пов'язаними з умовами професійної діяльності, особливостями її організації, забезпечення) та внутрішніми (пов'язаними з індивідуальними психологічними характеристиками військовослужбовців-прикордонників) факторами;

по-третьє, застосування заходів психопрофілактичного впливу на прикордонний персонал дозволить попередити або уповільнити виникнення та розвиток у них професійного вигорання, мінімізувати негативні наслідки, що ним викликані (порушення індивідуального психологічного благополуччя військовослужбовців, схильність посадових осіб до зловживання алкогольними напоями, порушень службової дисципліни тощо);

по-четверте, ефективність психологічної профілактики професійного вигорання персоналу ДПСУ забезпечується використанням переваг акмеологічного підходу та врахуванням закономірностей, механізмів, факторів розвитку і структури феномену професійного вигорання.

Методи дослідження. Для вирішення поставлених завдань та перевірки гіпотези було використано комплекс теоретичних і експериментальних методів:

– *теоретичні*: аналіз вітчизняної та зарубіжної літератури, який сприяв виявленню, узагальненню, систематизуванню, моделюванню різноманітних аспектів досліджуваної проблеми;

– *емпіричні*: психодіагностичні методи (анкетування, тестування та ін.), які використовувалися для визначення особливостей, організаційних, професійних та психологічних чинників професійного вигорання прикордонного персоналу. Для вивчення особливостей, рівнів і чинників професійного вигорання застосовано психодіагностичні методики: В. Бойка «Діагностика емоційного вигорання», С. Maslach МВІ «Опитувальник для визначення вигорання» (за адаптацією Н. Водоп'янової), «Шістнадцятифакторний особистісний опитувальник – 16ФЛО» Р. Кеттела, опитувальник виявлення акцентуацій Леонгарда-Шмішека, методику основних потягів (портретних виборів) Л. Сонді, багаторівневий особистісний опитувальник «Адаптивність» (МЛО-АМ, розробка А. Маклакова та С. Чермяніна). Для визначення організаційних чинників професійного вигорання використано авторську анкету. Для розробки та експериментальної перевірки структурно-функціональної моделі психологічної профілактики професійного вигорання прикордонників застосовано методологію функціонального моделювання IDEFO та метод Тетгарене™;

– *методи математичної статистики* (використовувалися для опрацювання експериментальних даних і встановлення кількісних залежностей між явищами, що досліджувалися). Математичне опрацювання даних і графічна презентація результатів здійснювались за допомогою комп'ютерного пакета статистичних програм SPSS (версія 13.0) та MS Excel.

Наукова новизна та теоретичне значення одержаних результатів.

Уперше: розкрито загрозливий та небезпечний для психологічного благополуччя військовослужбовців-прикордонників зміст чинників, що спричиняють виникнення у них професійного вигорання; розроблено та перевірено ефективність структурно-функціональної моделі психологічної профілактики

професійного вигорання персоналу ДПСУ.

Удосконалено: загальні та спеціальні психоформувальні впливи на персонал прикордонного відомства (моніторинг чинників професійного вигорання, розробка критеріїв та впровадження професійно-психологічного відбору персоналу, професійно-психологічної підготовки військовослужбовців, психологічної просвіти з питань забезпечення стресостійкості та ін.), організаційно-методичні засади і психологічні процедури вивчення особливостей психологічної профілактики професійного вигорання прикордонників, що охоплює психологічний моніторинг, загальні та спеціальні заходи відповідної психологічної профілактики.

Набули подальшого розвитку теоретико-методологічні засади психологічної профілактики професійного вигорання в особливих умовах професійної діяльності фахівців, шляхи структурно-функціональної реалізації завдань психологічної профілактики професійного вигорання персоналу ДПСУ.

Практичне значення дослідження полягає в тому, що його результати можливо використовувати у системі психологічного забезпечення діяльності персоналу Державної прикордонної служби України за такими напрямками:

психологічне узмістовлення оперативно-службової діяльності персоналу органів та підрозділів;

психопрофілактична робота з персоналом (психологічне забезпечення правопорядку та дисципліни, запобігання виникненню професійної деформації, психогігієна умов діяльності);

психологічна оптимізація роботи з кадрами ДПСУ (професійна орієнтація і навчання кандидатів для проходження військової служби за контрактом, професійно-психологічний відбір та психологічний супровід управлінської діяльності керівного складу (підрозділів);

професійно-психологічна підготовка персоналу ДПСУ до відповідального та ефективного виконання завдань охорони державного кордону;

психологічна просвіта та консультативна допомога прикордонному персоналу з питань, не пов'язаних з професійною діяльністю.

Також результати дослідження можна використовувати для підготовки курсантів Національної академії Державної прикордонної служби України ім. Б. Хмельницького, курсантів відомчих навчальних центрів, удосконалення професійної підготовки офіцерського складу відомства.

Розроблено нормативно-правові та методичні документи, рекомендації посадовим особам ДПСУ щодо попередження виникнення у її персоналу негативних психоемоційних станів (психологічної профілактики професійного вигорання особового складу підрозділів охорони державного кордону).

Впровадження результатів дослідження. Результати дослідження використано при розробці нормативних документів Адміністрації Державної прикордонної служби України:

наказу Адміністрації Державної прикордонної служби України від 6.10.2008 № 829 «Про затвердження Положення про організацію психологічного забезпечення діяльності Державної прикордонної служби України» (реєстраційний номер Міністерства юстиції України від 3.11.2008 р. №1068/15759);

наказу Адміністрації Державної прикордонної служби України від

14.04.2008 № 318 «Про затвердження Інструкції про порядок організації та проведення психопрофілактичної роботи з персоналом Державної прикордонної служби України» (реєстраційний номер Міністерства юстиції України від 16.07.2008 р. №657/15348);

наказу Адміністрації Державної прикордонної служби України від 15.06.2006 року № 457 «Про затвердження Інструкції про порядок організації та проведення професійно-психологічного відбору кандидатів для проходження військової служби за контрактом на посадах солдатів (матросів), сержантів і старшин у Державній прикордонній службі України» (реєстраційний номер Міністерства юстиції України від 3.07.2006 р. №771/12645);

низці методичних рекомендацій з питань психологічного забезпечення діяльності персоналу Державної прикордонної служби України.

Матеріали дослідження використовуються для організації, підготовки та проведення заходів психологічного забезпечення діяльності персоналу ДПСУ; підготовки офіцерів, молодших керівників ДПСУ та базової підготовки персоналу відомчих навчальних центрів; заходів удосконалення кваліфікації керівного складу, психологів відомства.

Результати дослідження практично втілювались протягом 2008-2013 років у розробці та впровадженні вищезазначених нормативно-правових та методичних документів Адміністрації ДПСУ; в організації та процесі виховної та соціально-психологічної роботи з особовим складом ВМС ЗС України (акт від 15.03.2012 р.); в системі психологічного забезпечення частин та підрозділів Кримського територіального командування Внутрішніх військ МВС України (акт від 20.04.2012 р.); у навчально-виховному процесі НАДПСУ ім. Б.Хмельницького (акт від 22.03.2013 р.).

Особистий внесок здобувача. У практичному посібнику «Інформаційний poradnik з формування прихильності до здорового способу життя і безпечної поведінки військовослужбовців та працівників Збройних Сил і правоохоронних органів України» особистий внесок здобувача полягає у визначенні стресогенних чинників професійної діяльності прикордонного персоналу, розробці та впровадженні рекомендацій щодо попередження психологічного неблагополуччя посадових осіб на рівні відомчої системи професійно-психологічної підготовки персоналу.

Апробація результатів дослідження. Основні положення та результати дослідження обговорювались на: Всеармійській науково-практичній конференції Міністерства Оборони України з питань модернізації змісту морально-психологічного забезпечення діяльності військ (сил) в умовах переходу на контрактну основу комплектування (м. Київ, 2006 р.); спільній за участю Державної прикордонної служби України, Міністерства Оборони України, Міністерства внутрішніх справ України конференції «Попередження ВІЛ-інфекції та інфекцій, що передаються статевим шляхом, серед військовослужбовців і працівників правоохоронних органів України» (м. Київ, 2009 р.); на розширених засіданнях кафедри педагогіки та психології Національної академії Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького (Хмельницький, 2005-2007 рр.).

Публікації за темою дисертації. Основні результати дослідження надруковані у 12 наукових працях, із них 6 – у виданнях, що визначені ДАК України як фахові у галузі психології.

Структура дисертації. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаної літератури (223 джерела, з них 71 – іноземними мовами), 11 додатків. Повний обсяг складає 232 сторінки, з них 173 сторінки основного тексту. Робота містить 14 таблиць (17 сторінок), 7 рисунків (6 сторінок), 11 додатків (35 сторінок).

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обгрунтовано актуальність проблеми дослідження, ступінь її розробленості, визначено об'єкт, предмет, мету, завдання, теоретичні та методологічні основи дослідження. Висвітлено наукову новизну та практичне значення результатів дослідження, представлено дані щодо їх апробації та впровадження, подано відомості за темою роботи та структуру дисертації.

У **першому розділі** – «Теоретико-методологічні засади вивчення професійного вигорання у вітчизняній та зарубіжній психології» висвітлено основні підходи до розв'язання проблематики професійного вигорання особистості, проведено теоретичний аналіз та узагальнення чинників професійного вигорання військовослужбовців ДПСУ за підстав професійної діяльності з охорони державного кордону, як різновиду праці в особливих умовах, окреслена методологічна основа побудови структурно-функціональної моделі профілактики професійного вигорання персоналу ДПСУ.

На основі аналізу літератури (К. Абульханова-Славська, В. Бодров, Ю. Голіков, Л. Китаєв-Смик та ін.) зроблено висновок про те, що *професійне вигорання прикордонного персоналу* може виникати, виходячи із закономірностей взаємовпливів змісту та умов професійної діяльності, особливостей її об'єкта та організації безпосереднього процесу, специфіки охорони державного кордону, як діяльності в особливих умовах, за підстав перевищення впливовості стрес-факторів професійної діяльності, недостатності особистісних ресурсів, а також психологічної регуляції з боку персоналу ДПСУ. При цьому визначено, що професійна діяльність військовослужбовців прикордонного відомства містить різнорідні чинники, які спроможні викликати розвиток у персоналу професійного вигорання і умовно об'єднуються трьома групами: професійні, організаційні, індивідуальні (особистісні).

Показано, що професійне вигорання прикордонників є динамічним процесом, який виникає внаслідок дії довготривалих стресів середньої інтенсивності, що викликані дією стрес-факторів діяльності з охорони державного кордону в умовах відсутності контролю та керування власним функціональним станом з боку суб'єкта цієї діяльності, а також те, що вигорання є специфічним видом професійної деформації прикордонників та формою їх девіантної поведінки, що пов'язані із порушенням психологічного благополуччя посадових осіб.

За результатами теоретичного аналізу літератури (В. Ананьєв, С. Максименко, Л. Карамушка, В. Панок та ін.) висвітлено концептуальні підстави,

умови здійснення та структуру превентивних заходів для уникнення або мінімізації професійного вигорання у прикордонників через застосування структурно-функціональної моделі психологічної профілактики професійного вигорання персоналу ДПСУ елементами якої є:

а) моніторинг організаційного потенціалу суб'єктів управлінської діяльності, що дає змогу виявлення у працівників професійного вигорання;

б) впровадження комплексу загальних організаційних заходів, що призначені для цілеспрямованого попередження у військовиків професійного вигорання;

в) впровадження комплексу спеціальних заходів, що призначені для цілеспрямованого створення у посадових осіб прикордонного відомства особистої здатності протистояти професійному вигоранню.

У **другому розділі** – «Особливості психологічної профілактики професійного вигорання військовослужбовців Державної прикордонної служби України» викладено загальні змістовні та структурні засади створення та функціонування моделі психологічної профілактики професійного вигорання військовослужбовців-прикордонників на підставах особливостей її реалізації в умовах прикордонного відомства та загальній методології психологічної профілактики, як явища.

Виходячи із закономірностей професійного вигорання, змісту чинників, що детермінують його розвиток у прикордонників, небезпечних наслідків вигорання у загальному результаті втрати психологічного благополуччя військовослужбовців, особливостей організації та здійснення професійної діяльності з охорони державного кордону висвітлено сутність та зміст психологічної профілактики професійного вигорання в умовах охорони державного кордону, залежність пріоритетності та послідовності застосування елементів моделі психологічної профілактики професійного вигорання прикордонників.

Показано, що сутністю психологічної профілактики професійного вигорання у військовослужбовців ДПСУ є попередження неблагополуччя в діяльності прикордонного персоналу на підставі професійного вигорання, через створення за допомогою відповідного психологічного інструментарію умов для запобігання деструктивних ситуацій, факторів, що викликають психологічне напруження, стреси і психологічні травми, а також для підвищення психологічної толерантності прикордонного персоналу.

Зміст психологічної профілактики професійного вигорання прикордонників повинен передбачати здійснення таких видів роботи:

по-перше, моніторингу детермінант виникнення професійного вигорання у прикордонників, а також його якісних аспектів перебігу, їх аналізу, оцінки та подальшого прогнозування можливих ускладнень;

по-друге, визначення організаційних, соціально-психологічних та інших умов, за яких ускладнення, спричинені професійним вигоранням, можливо попередити, або їх переживання пом'якшити;

по-третє, розробки і впровадження комплексної системи заходів, яка б забезпечувала вищезазвані умови, із задіянням усіх зацікавлених сторін (суб'єктів) впровадження моделі запобігання професійному вигоранню військовослужбовців

прикордонного відомства.

Запропоновано психологічну профілактику професійного вигорання у прикордонників реалізовувати комплексно, системно та логічно-упорядковано у процесному та функціональному відношенні. Відповідні заходи пропонується здійснювати згідно застосування структурно-функціональної моделі, елементи якої об'єднані змістовно, методично та інструментально, погоджені за часом, послідовністю та участю профільних посадових осіб (керівництва, психологів, працівників охорони здоров'я).

Зважаючи на постійну дію на персонал психогенних чинників охорони державного кордону, неоднomanітність потенціальних можливостей посадових осіб щодо забезпечення індивідуальної толерантності до дії стрес-факторів, що викликають професійне вигорання, першим елементом моделі психологічної профілактики професійного вигорання прикордонників визначається моніторинг організаційного (відомчого, корпоративного) потенціалу для унеможливлення професійного вигорання, визначення відповідних показників поширеності вигорання серед персоналу в залежності від його категорій.

Зміст цього модульного елемента полягає у визначенні рівнів та характеристик показників організаційного (корпоративного) потенціалу для виникнення у військовослужбовців професійного вигорання, серед яких основними є:

- надмірне службове навантаження військовослужбовців, що не відповідає нормативному (оптимальному) обсягу такого навантаження;
- неадекватне умовам професійної діяльності адміністративне обмеження службової автономності військовослужбовців;
- неадекватний обсягам службової ефективності персоналу рівень матеріальної та інших видів винагороди за результати службової діяльності військовиків;
- неблагодатний соціально-психологічний клімат організації (підрозділу);
- несприятливі для ефективної професійної діяльності індивідуальні психологічні характеристики військовослужбовців.

Формат діяльнісного уможливлення елемента – комплексне соціально-психологічне обстеження підрозділів.

Результати моніторингу організаційного потенціалу професійного вигорання прикордонників є підставами для впровадження з військовослужбовцями практичних психопрофілактичних заходів за такими напрямками:

1. Реалізація комплексу загальних організаційно-управлінських заходів, що спрямовані на цілеспрямоване попередження виникненню у військовослужбовців професійного вигорання задля оздоровлення, удосконалення та розвитку корпоративної (відомчої) культури, уможливлення ефективних організаційних інновацій. Основу комплексу загальних організаційно-управлінських заходів складають такі основні елементи як:

- психологічне забезпечення оперативно-службової діяльності (підбір, інструктування та тренування щодо застосування засобів психологічної саморегуляції за різних умов оперативної обстановки, контроль поточного психологічного стану складу змін прикордонних нарядів, мобільних груп перед

роботою на ділянках контрольованих прикордонних районів, екіпажів кораблів та катерів морської охорони безпосередньо перед виходом в море тощо);

- заходи безпосереднього надання психологічної допомоги посадовим особам, у яких діагностовано професійне вигорання (індивідуальні та групові психологічні консультації, розробка та реалізація індивідуальних психологічних рекомендацій для посадових осіб, що потребують допомоги тощо);

- розробка та реалізація на практиці критеріїв професійно-психологічного відбору посадових осіб всіх категорій, психологічне забезпечення роботи з кадрами відомства;

- створення і забезпечення діяльності мережі соціальної підтримки на рівні організації (підрозділу) (регулярне проведення загальних зборів колективів з обговорення актуальних проблемних питань, зустрічей з членами сімей посадових осіб, зокрема з метою їх психологічної просвіти, зустрічей з соціальних питань керівництва різних рівнів управління, проведення корпоративних заходів дозвілля).

2. Реалізація комплексу спеціальних психологічних заходів (спеціальних програм, як обов'язкового складника загальної професійної підготовки особового складу, зокрема фахово-психологічної підготовки), що спрямовані на цілеспрямоване формування і розвиток у посадових осіб здатності протистояти професійному вигоранню.

Комплекс спеціальних заходів професійно-психологічної підготовки прикордонників для їх самостійної та цільової протидії чинникам професійного вигорання включає наступні елементи:

- оволодіння прикордонним персоналом знаннями, що розкривають зміст та структуру професійного вигорання, його природу, вірогідні наслідки;

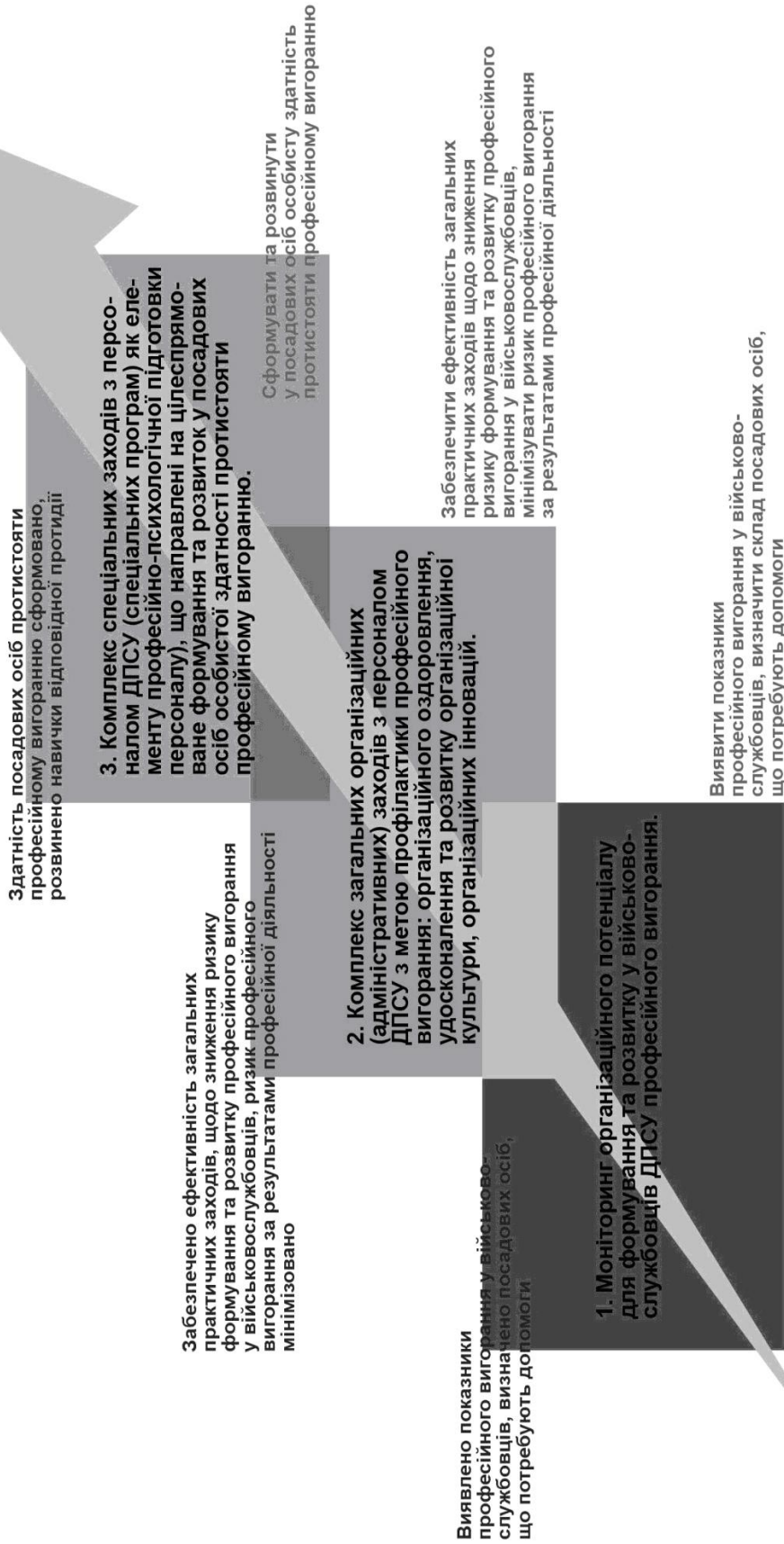
- опанування методами самодіагностики особистого вигорання, засобами і прийомами його профілактики та подолання.

Формат діяльнісного уможливлення – психологічний тренінг, лекція, семінар, розповсюдження друкованих матеріалів (буклетів, плакатів, пам'яток тощо).

Таким чином структурно-функціональна модель психологічної профілактики професійного вигорання військовослужбовців ДПСУ (рис.1) має охоплювати три модульні блоки (елементи): а) моніторинг організаційного потенціалу для розвитку у військовослужбовців професійного вигорання; б) комплекс загальних організаційних (адміністративних) заходів з прикордонним персоналом, що охоплює систему умов та заходів управлінського, психолого-педагогічного та медичного характеру; в) комплекс спеціальних заходів професійно-психологічної підготовки прикордонників.

Головними організаційними та професійними умовами для можливості реалізації структурно-функціональної моделі психологічної профілактики професійного вигорання прикордонного персоналу є: а) реальна організаційно-штатна структура органів та підрозділів відомства, яка включає в себе структуру

Неблагополуччя у розвитку посадової особи ДПС України, на підставі її професійного вигорання, попереджено або мінімізовано через здійснення відповідного комплексу заходів

Попередити неблагополуччя у розвитку посадової особи ДПС України, яке породжується явищем її професійного вигорання через здійснення моніторингу організаційного потенціалу професійного вигорання, організації та проведення загальних та спеціальних заходів

Рис. 1 Структурно-функціональна модель психологічної профілактики професійного вигорання військовослужбовців Державної прикордонної служби України (організаційно-діяльнісна схема)

психологічної служби, що діє на всіх рівнях організаційного управління; б) відомча система підготовки персоналу; в) відомча система відбору та комплектування персоналом та г) система регіональної (місцевої) взаємодії органів ДПСУ із державними закладами психологічної спрямованості. Такі обставини дозволяють повноцінно реалізувати увесь зміст відомчої структурно-функціональної моделі психологічної профілактики професійного вигорання у методологічному відношенні.

Основу для обґрунтування психологічного інструментарію щодо забезпечення реалізації структурно-функціональної моделі психологічної профілактики професійного вигорання у прикордонного персоналу становлять підходи, принципи, методи та засоби, що підтвердили свою практичну цінність у царині надання психологічної допомоги усім суб'єктам професійного повсякдення, які її потребують.

На визначених етапах функціонування моделі психологічної профілактики професійного вигорання прикордонників до системи процедур (окремих завдань) долучені ті види діяльності, що логічно слідує із загального комплексу практичної психологічної роботи, а саме діагностика, психологічна експертиза, психологічна прогностика, власне профілактика як окрема оргтехнічна процедура, соціально-психологічна реабілітація, психологічно-педагогічна корекція, консультативно-методична допомога, психологічна просвіта.

Висвітлено, що особливістю чинного дослідження є спроба адаптувати сучасні методологічні концепції, що застосовуються в організації та здійсненні наукових і підприємницьких проектів на основі процесного підходу і методик, які використовуються у межах системи ISO 9001. У форматі нашого дослідження відповідно використані методологія функціонального моделювання (концепція IDEFO) та метод Тетгарене™.

У **третьому розділі** – «Емпіричне дослідження ефективності психологічної профілактики професійного вигорання військовослужбовців Державної прикордонної служби України» викладено загальну стратегію експериментального дослідження, обґрунтовано методичну базу дослідження та вибір психодіагностичних методик, проаналізовано психологічний зміст чинників, що детермінують розвиток у прикордонників професійного вигорання, подано кількісний та якісний результати перевірки структурно-функціональної моделі психологічної профілактики професійного вигорання персоналу ДПСУ з використанням методів математичної статистики.

Емпіричне дослідження відповідно до визначеної проблематики здійснювалось протягом восьми років (2004-2011 роки) на базі органів та підрозділів ДПС України.

На **першому, діагностико-прогностичному етапі** (2004-2005 роки) здійснювалось вивчення наукової літератури, дисертаційних робіт з наведеної проблематики; розроблено понятійний апарат дослідження; здійснено аналіз його методологічних і теоретичних основ, узагальнено отриманий досвід, розроблено структурно-функціональну модель психологічної профілактики професійного вигорання військовослужбовців ДПСУ.

На **другому етапі - проведення констатувального експерименту** (2006-2007 роки) було визначено обсяг поширення професійного вигорання серед військовослужбовців ДПСУ; вивчено його детермінанти, особливості формування і розвитку на рівні організаційних, професійно-зумовлених та індивідуальних чинників.

На **третьому, пошуково-практичному етапі** (2008-2009 роки) проведено формувальний експеримент, визначено загальні організаційні та психологічні умови здійснення психологічної профілактики професійного вигорання військовослужбовців прикордонного відомства, здійснено прогнозування та апробацію результатів дослідження.

На **четвертому, контрольньо-узагальнювальному етапі** (2009-2011 роки) були проаналізовані та узагальнені результати, розроблені методичні рекомендації, уточнені висновки дослідження у контексті запропонованої структурно-функціональної моделі психологічної профілактики професійного вигорання військовослужбовців ДПС України.

Заходи дослідження проводились на базі Адміністрації Державної прикордонної служби України, Луганського, Сумського, Львівського, Мостиського, Луцького, Котовського, Сімферопольського прикордонних загонів, Севастопольського та Керченського загонів Морської охорони, Національної академії Державної прикордонної служби України ОКПП "Київ", Мобільного прикордонного загону ДПСУ. Загальна чисельність тих, що брали участь у дослідженні склала: на етапі констатувального експерименту – 4 101 посадова особа категорій офіцерів, прапорщиків та військовослужбовців за контрактом, на етапі формувального експерименту – 84 військовослужбовця вищезазначених категорій.

На етапі формувального експерименту кожна із категорій (офіцери, прапорщики та військовослужбовці за контрактом) була поділена на дві групи: 1) експериментальну групу індивідуальної соціально-психологічної допомоги (42 посадові особи), 2) контрольну групу (42 посадові особи). Загальна кількість: 84 військовослужбовця (40 офіцерів, 35 прапорщиків та 9 військовослужбовців за контрактом).

До визначення факторів професійного вигорання прикордонного персоналу та їх рейтингу впливу залучалась група експертів у кількості 125 офіцерів управлінської ланки Адміністрації ДПСУ та органів охорони державного кордону.

За результатами констатувального експерименту встановлено показники поширеності серед прикордонного персоналу професійного вигорання. Відповідні психодіагностичні обстеження, вказують на те, що у середньому 41% від загальної кількості офіцерів, прапорщиків та військовиків за контрактом зі складу військовослужбовців, котрі потребують індивідуальної соціально-психологічної допомоги (через наявність стійких ознак психологічного неблагополуччя), мали ознаки професійного вигорання.

На етапі констатувального експерименту нами було виявлено, що серед військовослужбовців, які не мали виражених ознак психологічного неблагополуччя та не потребували індивідуальної соціально-психологічної допомоги, 17% переживали симптоми професійного вигорання різного рівня розвитку, в тому

числі й високо сформованого, критичного.

Під час проведення констатувального експерименту також були визначені чинники професійної діяльності прикордонників, які спроможні негативно впливати на їхній психологічний стан та ініціювати професійне вигорання у посадових осіб. За результатами застосування формалізованих анкет було виявлено основні чинники професійної діяльності з охорони державного кордону, що спричиняли розвиток у військовослужбовців негативних особистісних станів. Також, були виявлені особи, які потребували індивідуальної соціально-психологічної допомоги.

Підтверджено те, що на розвиток професійного вигорання впливають чинники, що умовно розподіляються на три групи: а) чинники, що пов'язані з особливостями охорони державного кордону як виду діяльності, б) чинники організаційно-діяльнісного характеру; в) чинники, зумовлені індивідуально-психологічними властивостями військовослужбовців. Основну групу об'єктивних чинників перманентного психологічного стресу у прикордонного персоналу становлять ті, що безпосередньо пов'язані з охороною державного кордону та діють постійно у процесі виконання персоналом завдань.

Значимість чинників професійного вигорання підтверджено групою експертів, які залучалися на підготовчому етапі проведення анкетування (125 офіцерів управлінської ланки Адміністрації ДПСУ та органів охорони державного кордону).

На етапі констатувального експерименту наявність фази професійного вигорання «напруження» діагностовано у 33% військовиків, які мають симптоми професійного вигорання (у 24% фаза знаходиться у стадії формування, у 9% – вона сформована). За параметром «резистенція» визначено 67% військовослужбовців, причому з них 43% перебувають на стадії формування, а 24% – сформованості. «Виснаження» діагностовано у 19% прикордонників (16% з них знаходиться на стадії формування, 3% – повної сформованості, що вказує на високу вірогідність психогенних розладів їхнього стану здоров'я та, як наслідок, на актуальність проведення їх медичного обстеження). Серед симптомів професійного вигорання найбільш поширеним виявилось «неадекватне вибіркове емоційне реагування», що належить до фазового параметра «резистенція» (виявлено у 43% тих, хто має ознаки вигорання).

На етапі констатувального експерименту за результатами факторного аналізу нами також діагностовано, що у середньому 63% військовослужбовців, які мали ознаки професійного вигорання, схильні до порушень службової дисципліни та 75% – до вживання алкогольних напоїв. Водночас результати психологічних досліджень вказали на наявність позитивних кореляцій між станом професійного вигорання у посадових осіб органів та підрозділів прикордонного відомства та індивідуальними траєкторіями їхнього професійно-особистісного розвитку.

Аналіз результатів застосування методики діагностики рівня емоційного вигорання В. Бойко підтвердив емпіричний факт, що за умов отримання обстежуваним 37 та більше балів є підстави вважати, що він знаходиться на стадії початкового розвитку стану професійного вигорання. У зв'язку із цим нами виявлені особливості професійного вигорання військовослужбовців ДПСУ. На

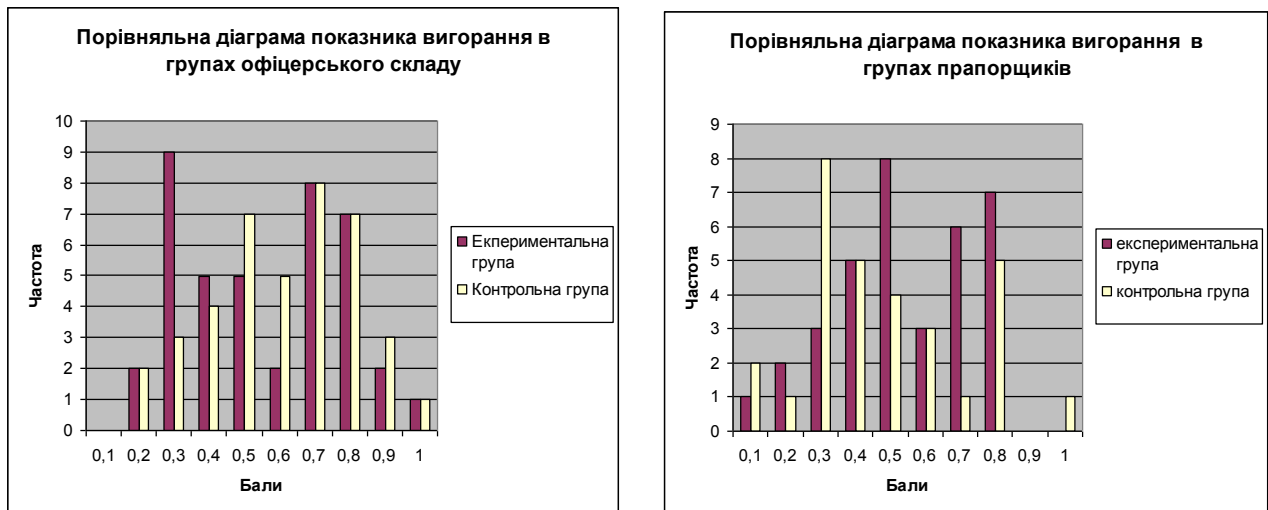
етапі констатувального експерименту було встановлено, що в середньому 72% з тих, хто мав ознаки особистого вигорання, перебував на стадії його формування, 28% – на стадії повної сформованості.

Експериментальна перевірка практичної функціональності запропонованої моделі профілактики професійного вигорання прикордонного персоналу довела її ефективність, що підтверджується отриманими результатами.

На етапі констатувального експерименту порівнявши емпіричні значення в експериментальних та контрольних групах згідно визначених категорій персоналу встановлено що показник вигорання найвищий у групах офіцерського складу (див.рис. 2).

Визначивши, що поміж експериментальними та контрольними групами до проведення формувального експерименту кореляційного зв'язку не існує ($r_s = 0,074$) у подальшому нами було проведено формуючий експеримент відповідно до змісту запропонованої структурно-функціональної моделі психологічної профілактики професійного вигорання у прикордонників.

За його результатами було обчислено показник коефіцієнту рангової кореляції Спірмена (r_s) поміж ознаками «Початок експерименту» та «Кінець експерименту», який дорівнював 0,969 у групах офіцерського складу (у групах прапорщиків та персоналу за контрактом відповідно: 0,96 та 0,962). Такий показник свідчить про те, що між ознаками «Початок експерименту» і «Кінець експерименту» існує статистично тісний і позитивний кореляційний зв'язок (див. табл. 1).

Рис. 2 Порівняльні діаграми показників професійного вигорання в групах офіцерського складу та прапорщиків

Аналіз зміни рівня показників професійного вигорання в експериментальних групах у порівнянні з контрольними за результатами проведеного формувального експерименту за допомогою критерію Фішера з надійністю $\gamma = 0,95$ підтверджує істотний вплив запропонованої структурно-функціональної моделі.

**Розрахунок коефіцієнта рангової кореляції Спірмена
для експериментальної і контрольної груп офіцерського складу**

№	Початок експерименту		Закінчення експерименту		d	d ²
	Бали (R)	Ранги	Бали (R)	Ранги		
1	2	3	4	5	6	7
1	0,4	14	0,3	12	2	4
2	0,7	27,5	0,6	29	-1,5	2,25
3	0,5	19	0,4	18,5	0,5	0,25
4	0,4	14	0,3	12	2	4
5	0,7	27,5	0,5	23,5	4	16
6	0,7	27,5	0,6	29	-1,5	2,25
7	0,5	19	0,3	12	7	49
8	0,3	7	0,2	6	1	1
9	0,7	27,5	0,6	29	-1,5	2,25
10	0,8	35	0,7	36	-1	1
11	0,3	7	0,3	12	-5	25
12	0,8	35	0,7	36	-1	1
13	0,4	14	0,3	12	2	4
14	0,7	27,5	0,5	23,5	4	16
15	0,7	27,5	0,6	29	-1,5	2,25
16	0,8	35	0,7	36	-1	1
17	0,3	7	0,1	3	4	16
18	0,5	19	0,4	18,5	0,5	0,25
19	0,2	1,5	0,2	3	-1,5	2,25
20	0,5	19	0,4	18,5	0,5	0,25
21	0,8	35	0,7	36	-1	1
22	0,9	39,5	0,7	36	3,5	12,25
23	0,3	7	0,3	12	-5	25
24	0,4	14	0,4	18,5	-4,5	20,25
25	0,9	39,5	0,8	40,5	-1	1
26	0,3	7	0,3	12	-5	25
27	0,3	7	0,1	3	4	16
28	0,2	1,5	0,2	6	-4,5	20,25
29	0,3	7	0,2	6	1	1
30	0,8	35	0,7	36	-1	1
31	0,3	7	0,2	6	1	1
32	0,8	35	0,7	36	-1	1
33	0,4	14	0,4	18,5	-4,5	20,25
34	0,5	19	0,4	18,5	0,5	0,25
35	0,6	22,5	0,5	23,5	-1	1
36	0,3	7	0,1	3	4	16
37	1	41	0,8	40,5	0,5	0,25
38	0,7	27,5	0,6	29	-1,5	2,25
39	0,7	27,5	0,6	29	-1,5	2,25
40	0,8	35	0,6	29	6	36
41	0,6	22,5	0,5	23,5	-1	1
Сума:		861		861		354

Згідно статистично достовірних позитивних змін показників поширеності професійного вигорання серед прикордонників за результатами впровадження заходів кількісно-якісний аналіз персоналу, який потребує надання індивідуальної соціально-психологічної допомоги за 2006, 2007, 2008 та 2009 роки, виявив поступову та стабільну тенденцію до зменшення відсотка військовослужбовців, віднесених до складу групи надання такої допомоги (у 2007 році відповідна чисельність зменшилась на 37,2% порівняно з 2006 роком, у 2008 - на 39,8% порівняно із 2007 та у 2009 – на 38,2% порівняно з 2008).

За результатом впровадження професійно-психологічної підготовки персоналу підвищився рівень психологічної толерантності військовослужбовців щодо факторів, які викликають професійне вигорання. Починаючи з червня 2006 року, такими заходами було охоплено 3967 військовослужбовців за контрактом: у 2008 році – 289 осіб, 2009 – 1396 осіб, 2010 – 1170 осіб, 2011 – 1112 осіб. З них показали відмінний результат індивідуальної професійно-психологічної підготовки (4-й рівень підготовки) – 15%, добрий (3-й рівень) – 72% і задовільний результат (2-й рівень) – 13%.

Позитивна результативність запропонованих структурно-функціональною моделлю заходів професійно-психологічного відбору персоналу і впроваджених відповідних критеріїв такого відбору підтверджується тим, що щорічно в середньому 23% кандидатів отримують негативний висновок за підсумками проведення відповідних процедур і на службу не приймаються.

За емпіричними даними, що були нами отримані на етапі констатувального експерименту, виявлено наявність позитивної кореляції професійного вигорання та факторів L + (протенсія, підозрілість за методикою Р. Кеттела), Ем (емотивний тип особистісної акцентуації), Ае (афективно-екзальтований тип особистісної акцентуації, за методикою Леонгарда-Шмішека), е + (мінливість емоційної спрямованості, за методикою Сонді). Це означає, що симптоматика професійного вигорання найбільше представлена серед осіб (від 32% до 67% від кількості обстежених), котрим властиві протенсія (підозрілість), емотивний, застрягаючий, афективно-екзальтований та дистимічний типи особистісної акцентуації, мінливість емоційної спрямованості.

Водночас нами забезпечувалась відповідність системних вимог не лише інструментальному набору щодо структурно-функціональної моделі профілактики професійного вигорання військовослужбовців ДПСУ, а й психологічному змісту визначених трьох основних підсистем:

підсистема 1 – моніторинг показників організаційного потенціалу для розвитку у військовослужбовців професійного вигорання;

підсистема 2 – комплекс загальних організаційних (адміністративних) заходів у роботі з персоналом;

підсистема 3 – комплекс спеціальних заходів роботи з персоналом.

Загалом емпірична перевірка структурно-функціональної моделі психологічної профілактики вигорання прикордонників засвідчила її ефективність, що підтверджено позитивною динамікою результатів нашого дослідження.

ВИСНОВКИ

Проведений теоретико-методологічний аналіз проблеми, отримані результати експериментального дослідження в цілому підтвердили авторську гіпотезу та дозволили сформулювати загальні висновки:

1. На підставі аналізу чинного законодавства України з питань охорони державного кордону, відповідних наукових досліджень визначено, що професійна діяльність персоналу ДПСУ є суспільно значущим видом професійної правоохоронної діяльності, який характеризується особливими умовами перебігу та об'єктивною наявністю низки стресогених факторів, що спроможні провокувати стійкі порушення психологічного благополуччя прикордонників, діяти в широкому діапазоні та перманентно.

Такі умови професійної діяльності прикордонного персоналу з високою вірогідністю спроможні спричинити розвиток у прикордонників професійного вигорання, як одного із різновидів професійної деформації.

Встановлено, що професійне вигорання персоналу ДПСУ є: а) динамічним процесом, який виникає внаслідок довготривалих професійних стресів середньої інтенсивності при відсутності з боку посадових осіб самоконтролю і психорегуляції власним функціональним станом в умовах виконання завдань охорони державного кордону; б) формою девіантної поведінки, що спричинена обставинами виконання професійної діяльності військовиків; в) специфічним видом їхньої професійної деформації, пов'язаним із порушенням психологічного благополуччя та виникненням у посадових осіб професійного вигорання.

2. З'ясовано, що ризики становлення і розвитку у прикордонників професійного вигорання можливо уникнути за умов здійснення комплексу заходів відповідної психологічної профілактики.

Психопрофілактика професійного вигорання прикордонників полягає у сприянні їх повноцінному соціально-професіональному розвитку, усуненні зовнішніх і внутрішніх чинників, що негативно позначаються на функціонуванні індивідуальної психіки посадових осіб та результатах їх професійної діяльності, створенні з допомогою психолого-педагогічних технологій умов для запобігання ситуацій надмірного психологічного напруження, підвищення психологічної толерантності до негативних професійних психогенних впливів. Ключовою формою психопрофілактики є первинні заходи, що мають розгортатися в організаційному, соціальному, психологічному, професійному та медичному напрямках.

Концептуально психологічна профілактика професійного вигорання військовослужбовців ДПСУ повинна забезпечувати психологічне благополуччя прикордонного персоналу в умовах охорони державного кордону та охоплювати три модельні блоки:

а) моніторинг організаційного потенціалу суб'єктів управлінської діяльності щодо передумов професійного вигорання у посадових осіб ДПСУ для виявлення таких передумов та осіб з ознаками професійного вигорання;

б) впровадження комплексу загальних організаційних заходів, що призначені для цілеспрямованого попередження у військовиків професійного вигорання;

в) впровадження комплексу спеціальних заходів, що призначені для цілеспрямованого створення в них особистої здатності протистояти професійному вигоранню.

3. З'ясовано, що чинники професійної діяльності, що спроможні спричиняти професійне вигорання прикордонників умовно розподіляються на три групи залежно від причин формування і розвитку професійного вигорання: а) чинники, що пов'язані з особливостями охорони державного кордону, як виду професійної діяльності; б) чинники організаційно-діяльнісного характеру та в) чинники, що зумовлені індивідуально-психологічними властивостями військовослужбовців.

Основну групу об'єктивних чинників (причин) перманентного психологічного стресу прикордонного персоналу становлять ті, що безпосередньо пов'язані з охороною державного кордону та діють постійно у процесі виконання персоналом завдань, тобто чинники змістової та оргуправлінської специфіки професійної діяльності, котра відбувається в особливих умовах.

Об'єктивний вплив стресогенних чинників професійної діяльності посадових осіб та чинників їх індивідуально-психологічного змісту спроможні знижувати поріг психологічної толерантності військовослужбовців щодо умов, які викликають професійне вигорання.

4. Запропонована у роботі структурно-функціональна модель психологічної профілактики професійного вигорання військовослужбовців ДПСУ охоплює три компоненти цілісного комплексу заходів та передбачає системну протидію розвитку у прикордонного персоналу професійного вигорання.

Експериментальна перевірка практичної функціональності зазначеної моделі підтвердила її ефективність, що характеризується статистично достовірними позитивними змінами показників поширеності професійного вигорання серед прикордонників (показник коефіцієнту рангової кореляції Спірмена (r_s) поміж ознаками "Початок експерименту" та "Кінець експерименту" який дорівнював 0,969 у групах офіцерського складу (у групах прапорщиків та персоналу за контрактом відповідно: 0,96 та 0,962. Зміни рівня показників професійного вигорання за допомогою критерію Фішера з надійністю $\gamma = 0,95$ підтверджує відповідний вплив запропонованої структурно-функціональної моделі).

Статистично засвідчується зменшення частки негативних показників в актуалізації індивідуальних психологічних властивостей посадових осіб у період з 2006 по 2009 роки.

Проведене дослідження дало змогу сформулювати підходи щодо впровадження структурно-функціональної моделі психологічної профілактики професійного вигорання військовослужбовців ДПСУ, запропонувати і здійснити розробку, забезпечити реалізацію відповідних відомчих нормативно-правових документів.

Перспективними напрямками подальшої розробки та дослідження проблематики психологічної профілактики професійного вигорання військовослужбовців ДПСУ є: а) вдосконалення професійно-психологічної підготовки персоналу з питань ефективної протидії (копінг-поведінки) професійним стресам; б) психологічна оптимізація професійної підготовки

керівного складу органів та підрозділів охорони державного кордону з питань забезпечення психологічного благополуччя підпорядкованого персоналу; в) вивчення гендерних аспектів профілактики професійного вигорання військовослужбовців прикордонного відомства.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ АВТОРОМ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. **Хайрулін, О. М.** Динаміка емпіричного дослідження психологічної профілактики професійного вигорання військовослужбовців державної прикордонної служби України [Електронний ресурс] / Хайрулін О. М. // Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України : електрон. наук. фах. вид. / гол. ред. Діденко О. В. – 2013. – Вип. 1. – Режим доступу : http://www.nbu.gov.ua/e-journals/Vnadps/2013_1/13hompstu.pdf.

2. **Хайрулін, О. М.** Концептуальні засади системи психологічної профілактики професійного вигорання військовослужбовців Державної прикордонної служби України / Хайрулін О. М. // Збірник наукових праць № 66. Серія : Педагогічні та психологічні науки / голов. ред. Потапчук Є. М. – Хмельницький : Видавництво НАДПСУ, 2013. – С. 252-256.

3. **Хайрулін, О. М.** Обґрунтування сутності, змісту та структурно-функціональної моделі психологічної профілактики професійного вигорання військовослужбовців Державної прикордонної служби України / О. М. Хайрулін // Вісник Національного університету оборони України. Збірник наукових праць, №3 (34)/2013 / гол. ред. Стасюк В.В. – Київ: Вид-во НАОУ, 2013. – С. 322-328.

4. **Хайрулін, О. М.** Проблема професійного вигорання в умовах професійної діяльності персоналу Державної прикордонної служби України: теорія і практика дослідження / О. М. Хайрулін // Актуальні проблеми психології : збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. – Т. I : Організаційна психологія. Соціальна психологія. Економічна психологія [за ред. С.Д. Максименка, Л.М. Карамушки]. – К. : А.С.К., 2013. – Вип. 37. – С.85-96.

5. **Хайрулін, О. М.** Професійна психологічна деформація персоналу органів охорони державного кордону : її сутність, умови розвитку та шляхи попередження / О. М. Хайрулін // Науковий вісник Державної прикордонної служби № 3 / гол. ред. Богуш О. В. – Хмельницький : Вид-во НАДПСУ, 2006. – С. 63-69.

6. **Хайрулін, О. М.** Феномен професійного вигорання військовослужбовців Державної прикордонної служби України : природа та передумови розвитку / О. М. Хайрулін // Науковий вісник Державної прикордонної служби № 1 / гол. ред. Богуш О. В. – Хмельницький : Вид-во НАДПСУ, 2007. – С. 24-29.

7. **Хайрулін, О. М.** Інформаційний поради́ник з формування прихильності до здорового способу життя і безпечної поведінки військовослужбовців та працівників Збройних Сил і правоохоронних органів України : Практичний посібник / Барко В. І., Бойко О. В., Ірхін Ю. Б., Литвиненко Е. С., Руденко М. В., Хайрулін О. М. – К. : Наш час, 2008. – 127 с.

8. **Хайрулін, О. М.** Досвід роботи з персоналом Державної прикордонної служби України щодо формування у посадових осіб прихильності до здорового

способу життя та мотивації безпечної поведінки / Хайрулін О. М. // Попередження ВІЛ-інфекції інфекцій, що передаються статевим шляхом, серед військовослужбовців та працівників правоохоронних органів України : [матер. вист. конф.] (16-17 червня 2009) / [Програма розвитку ООН; Фонд народонаселення ООН та ін.]. . – К., 2009. – С. 29-33.

9. **Хайрулін, О. М.** Сутність психологічної профілактики професійного вигорання військовослужбовців Державної прикордонної служби України / Хайрулін О. М. // Прикордонна служба в Україні : історія, сучасність і перспективи розвитку : науково-практична конференція (Хмельницький, 12 травня 2011 р.) / Національна академія Державної прикордонної служби України імені Б. Хмельницького. – Хмельницький : Видавництво Національної академії Державної прикордонної служби України імені Б. Хмельницького, 2011. – С. 79-80.

10. **Хайрулін, О. М.** Фактори професійного вигорання у поведінці та професійній діяльності військовослужбовців Державної прикордонної служби України / Хайрулін О. М. // Освітньо-наукове забезпечення діяльності правоохоронних органів і військових формувань України : V Всеукр. Наук.-практ. конф. [Серія : Психолого-педагогічні та філологічні науки], (Хмельницький, 7 грудня 2012 р.) / Національна академія Державної прикордонної служби України імені Б. Хмельницького. – Хмельницький : Видавництво Національної академії Державної прикордонної служби України імені Б. Хмельницького, 2012. – С. 199-200.

АНОТАЦІЇ

Хайрулін О.М. Психологічна профілактика професійного вигорання військовослужбовців Державної прикордонної служби України. – Рукопис. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук за спеціальністю 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах». - Національний університет цивільного захисту України. – Харків, 2013.

Дисертацію присвячено проблематиці психологічної профілактики професійного вигорання персоналу Державної прикордонної служби України.

У дослідженні проаналізовано стан проблеми психологічній теорії та практиці; з'ясовано сутність і особливості компонентів професійного вигорання персоналу Державної прикордонної служби України (ДПСУ).

Встановлено, що структурно-функціональна модель психологічної профілактики професійного вигорання у персоналу ДПСУ включає такі основні модулі: моніторинг організаційного потенціалу для виявлення передумов та ризиків професійного вигорання; комплекс загальних організаційних (адміністративних) заходів з персоналом, що охоплює систему умов та заходів управлінського, психолого-педагогічного та медичного характеру; комплекс спеціальних заходів професійно-психологічної підготовки прикордонників, що містить спеціальні локалізовані дії, спрямовані на створення в них психологічної толерантності (несприйнятливості) до професійного вигорання.

За результатами дослідження запропоновано модель профілактики та оцінки професійного вигорання персоналу ДПСУ.

Ключові слова: професійне вигорання, психологічна профілактика,

структурно-функціональна модель, персонал Державної прикордонної служби України.

Хайрулин О.М. Психологическая профилактика профессионального выгорания военнослужащих Государственной пограничной службы Украины. – Рукопись. Диссертация на соискание ученой степени кандидата психологических наук по специальности 19.00.09 – "Психология деятельности в особых условиях". – Национальный университет гражданской защиты Украины. – Харьков, 2013.

Диссертация посвящена проблематике психологической профилактики профессионального выгорания персонала Государственной пограничной службы Украины (ГПС Украины).

Исследованием проанализировано состояние разработки проблемы психологической теории и практики; уточнено сущность, детерминизм и особенности компонентов профессионального выгорания персонала ГПС Украины.

Показано, что профессиональное выгорание персонала ГПС Украины является динамическим процессом, который возникает как результат долговременных профессиональных стрессов средней интенсивности, вследствие воздействия стресс-факторов деятельности по охране государственной границы в условиях отсутствия, со стороны субъекта такой деятельности, контроля и управления собственным функциональным состоянием; а также то, что выгорание есть специфическим видом профессиональной деформации пограничников и формой их девиантного поведения, которая обусловлена нарушением психологического благополучия пограничного персонала.

При этом определено, что профессиональная деятельность персонала ГПС Украины содержит разнородные аспекты, которые способны вызывать развитие у должностных лиц профессионального выгорания и условно объединяются тремя группами: профессиональные, организационные и индивидуальные (личностные) аспекты.

Определено то, что структурно-функциональная модель психологической профилактики профессионального выгорания персонала ГПС Украины включает модули: мониторинг организационного потенциала для выявления предпосылок и рисков профессионального выгорания; комплекс общих организационных (административных) мероприятий с персоналом, который охватывает систему условий и мероприятий управленческого, психолого-педагогического и медицинского характера; комплекс специальных мероприятий профессионально-психологической подготовки пограничников, который содержит специализированные локализованные действия, направленные на выработку у них психологической толерантности (невосприимчивости) в отношении профессионального выгорания.

Исследование показало целесообразность использования для психологической профилактики профессионального выгорания пограничного персонала средств процессного подхода и методологии функционального моделирования.

Результаты эмпирического исследования статистически-достоверно свидетельствуют о том, что в условиях применения предложенной структурно-

функціональної моделі психологічної профілактики професійного вигорання персоналу ГПС України суттєво знижується ризик формування і розвитку у пограничників професійного вигорання.

По результатам дослідження пропонується структурно-функціональну модель профілактики професійного вигорання персоналу Державної пограничної служби України.

Ключевые слова: професійне вигорання, психологічна профілактика, структурно-функціональна модель, персонал Державної пограничної служби України.

Khairulin O.M. Psychological prevention of military personnel's professional burnout of the State Border Guard Service of Ukraine. – Manuscript. Dissertation for the degree of candidate of psychological sciences, speciality. 19.00.09 – "Psychology of the special conditions". – National University of Civil Protection of Ukraine. – Kharkiv, 2013.

Dissertation is devoted to the problems of psychological prevention of burnout personnel of the State Border Service of Ukraine.

The study analyzes the development of the problem of psychological theory and practice; clarified the nature and characteristics of components of burnout of staff of the State Border Service of Ukraine.

Determined that the structural-functional model of psychological prevention of burnout personnel of the State Border Service of Ukraine includes the following main modules: the monitoring of institutional capacity to identify assumptions and risks of burnout, a set of common organizational (administrative) measures with a staff that includes a system of conditions and events management, psychological, pedagogical, medical complex special events professional psychological training of border guards, which contains specialized localized actions aimed at developing their psychological tolerance (immunity) against burnout.

According to a study suggested structural and functional model for preventing burnout of staff of the State Border Service of Ukraine.

Keywords: burnout, psychological prevention, structural and functional model, the staff of the State Border Service of Ukraine.

Підписано до друку 19.09.2013 р.

Віддруковано з готового оригінал-макету замовника

Формат 60x84/16. Ум. друк. Арк. 1,4

Тираж 100 прим. Замов. № 90909

Друкарня СПД Гуляєва В.М.

м. Сімферополь, вул. Будьонного, 24а,

тел./факс (0652) 534-145.

www.crimeaprint.com